

УДК 930.85(477«XI–XVI»):159.942+2–78

Людмила Петрушко

«ДА НЕ ЗАЙДЕТЬ СОЛНЦЕ ВЪ ГНѢВЕ ВАШЕМ...»: ВІЗІЯ ГНІВУ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ¹

DOI: 10.58407/litopis.230412

© Л. Петрушко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7175-9143>

Метою статті є комплексний аналіз візії гніву, притаманної печерській емоційній спільноті та відображеної у тексті Києво-Печерського патерика. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, нарративного, ретроспективного, історико-порівняльного, історико-хронологічного, історико-системного, термінологічного аналізу, інтерпретаційного, контент-аналізу та методів історії емоцій. **Наукова новизна.** У статті здійснено першу спробу комплексного аналізу зафіксованої у тексті Києво-Печерського патерика візії гніву печерської спільноти. **Висновки.** Встановлено 4 актуальні обставини прояву гніву: дії без волі / всупереч волі носія влади (князів, батьків), образа, гріховність, невиправдання очікувань. Повідомлення про гнів засвідчують такі неістинні для печерської спільноти цінності, як власна воля, честь особиста або роду, узгодження дії із волею князя; а також правильний для печерян ідеал святості та благочестя. Як правильний сприймався, очевидно, гнів через гріх та беззаконня. У більшості випадків цей емоційний стан негативно сприймався печерською спільнотою, що узгоджується із християнською традицією. Гнів спричиняли пристрасті егоїзму, марнославства, честолюбства тощо. Він призводив до негативних наслідків. Особливо засуджувалося тривале перебування в гніві, а також священницьке служіння й причащення Святих Дарів у такому негідному стані. В уявленні людини українського Середньовіччя гнів, напевно, був прерогативою Бога. Єдино дозволеним людським гнівом визнавався гнів на гріх. Гнівні емоції співвідносилися з носіями влади, представниками вищих прошарків соціуму. Хоча нерідко гнів пов'язується із ворогами спасіння, вирішальною все ж визнається воля людини. Ліки проти нього – смирення (земний поклон, прохання про прощення).

Ключові слова: історія емоцій, емоційний світ, Києво-Печерський патерик, гнів, ментальні моделі, цінності, обставини, оцінки.

Постановка проблеми. Історична антропологія, яка зародилася на поч. 1970-х рр. і здобула у др. пол. XX ст. визнання, поставила в центр досліджень людину в усій повноті буття, зокрема зі світом її уявлень та емоцій². Історики загорілися ідеєю проникнути в глибинні пласти джерел, які не були або не завжди були очевидними для тих, ким залишені ці джерела, прагнучи виявити унікальні особливості духовного життя Іншого. Образи та уявлення, що існували в свідомості людей Середньовіччя, було названо менталітетом³. А сам науковий підхід став іменуватися історією ментальностей.

Представники ще одного перспективного напрямку сучасної гуманітаристики – історії емоцій – не заперечуючи психологічного підходу, зосередили увагу на їхній культурній основі, адже емоція як реакція людини на певну подію визначається не лише психологіч-

¹ Доповідь була виголошена на IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 211; Крижанівська В. Арон Якович Гуревич та основні проблеми історичної антропології. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія*. 2011. Вип. 106. С. 35.

³ Гуревич А.Я. История в человеческом измерении: размышления медиевиста. *НЛО*. 2005. № 75. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/gu4-pr.html>.

ним фактором, але й культурним⁴. Тобто, як ми розуміємо, йдеться про ідеальну складову емоційного світу – ціннісні орієнтири, світоглядні уявлення та поведінкові моделі – яка потенційно впливає на реальну, однак має і власну самодостатню цінність для історичних досліджень.

Із цими двома напрямками історико-антропологічних студій – історією ментальностей та історією емоцій – і пов'язана запропонована розвідка. Тема емоційного світу людини минулих епох, уявлень про нього є надзвичайно важливою і, разом із цим, мало вивченою в українській історіографії. Із метою більш детального розгляду ми обрали один аспект емоційного світу – гнів. Вибір предмета дослідження пов'язаний із тим, що гнів належить до основних вербалізованих (тобто згаданих через відповідні іменування) емоцій у Києво-Печерському патерика, який, водночас, є однією з найважливіших пам'яток українського та й загалом східноєвропейського Середньовіччя. Текст відображає погляди, зокрема, й на світ емоцій, монашої спільноти найзначнішої православної обителі тієї далекої доби. Вивчення світогляду Преподобних отців Києво-Печерських, на який визначальний вплив мало вчення Церкви про Спасіння, а саме це, як засвідчують тексти печерської традиції, «становило духовно-сутнісну основу» ранньої Печерської обителі, «дає змогу глибше усвідомити та об'єднати сприймати історію не лише раннього Києво-Печерського монастиря, а й загалом усієї багатовікової історії Русі-України»⁵. Внутрішня історія Русі – це значною мірою історія її монашества, а його поява нерозривно пов'язана з розквітом Печерської обителі⁶.

Маючи власну самодостатню цінність, дослідження візії емоційного світу названої спільноти значиме ще й із таких міркувань. Через вивчення ставлення цієї спільноти до гніву ми наближаємося до розуміння того, яким було його бачення іншими представниками середньовічного соціуму. Наша теза, з одного боку, пов'язана з тим, що через печерських постриженників, яких запрошували на ігуменство в інші обителі й висвячували єпископами (Печерський монастир давав домонгольській Русі по одному єпископу приблизно кожні три роки: біля 50 тогочасних єпископів були вихідцями з Печерської обителі⁷), а також через текст Патерика (який можна вважати джерелом регулятивних механізмів емоцій), надзвичайно популярного за середньовічної доби, ментальні установки печерської спільноти могли ставати ментальними установками інших спільнот східноєвропейського Середньовіччя. З іншого боку, факт популярності Києво-Печерського патерика свідчить, що його моральний ідеал, невід'ємною складовою якого було правильне ставлення до гніву, був близьким читачам. Включені в Патерик тексти належать до різних жанрів, написані різними авторами та в різний час. Тобто перед нами один текст, що складається з низки окремих текстів. А це посилює інформаційні можливості джерела.

Отже, **актуальність** обраної для **дослідження** теми зумовлена необхідністю наукового осмислення ідеальної складової емоційного світу людини українського Середньовіччя, зокрема ставлення до гніву як важливого компоненту візії емоційного світу чернечої общини найвідомішої православної обителі середньовічної доби. Завдяки поширенню Києво-Печерського патерика його емоційні установки є актуальними для комплексної реконструкції історичного минулого, зокрема ментальної сфери, а також фактором, який потенційно впливав на реальний вимір емоційного світу соціуму загалом.

Для аналізу патерикових текстів нами обрано найдосконалішу рукописну редакцію – Касіянівську II, за списком 1553–1554 рр., оригінал якого зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁸. Вибір редакції зумовлений такими чинниками. По-перше, саме в цій редакції вміщена найбільша кількість «слів» (тобто розповідей, патерикових новел), пов'язаних із Києво-Печерським монастирем і його отцями та створених особами, причетними до обителі. По-друге, редакція не переобтяжена іншою інформацією, яка прямо не стосується Печерського монастиря і його подвижників. По-третє, тексти, які увійшли до її складу, не зазнали особливо суттєвих змін, порівняно з їхнім первісним варіантом (наскільки про нього можна судити зі збережених списків)⁹. По-четверте, ця переробка здійснена в стінах Печерської обителі. По-п'яте, її

⁴ Зорин А. История эмоций. *Полит. ру.* 2004. 18 июня. URL: <http://polit.ru/article/2004/06/18/zorin/>.

⁵ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги. Феномен Спасіння-освячення в Києво-Печерському монастирі (давньоруська доба). Київ: Горобець, 2022. С. 569, 580.

⁶ Подскальски Г. Христанство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). Санкт-Петербург: Византинороссика, 1996. С. 84.

⁷ Києво-Печерський патерик / Д.І. Абрамович. Вступ, текст, примітки. Київ: Час, 1991. Репринтне видання 1931. С. 102–103; Нікітенко М. Небо на землі... С. 58.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 306. Спр. 386 п. 219 арк.

⁹ Яковлев В.О. Древнекиевские религиозные сказания. Варшава: Тип-я Варшавского учебного округа, 1875. С. 41.

популярність у рукописній традиції найбільша, порівняно з іншими редакціями¹⁰. Пошосте, вона мала найбільший вплив на формування наступних редакцій.

Спробуємо пояснити, як переваги цієї редакції пов'язані з її цінністю для нашого дослідження. Перші чотири чинники дозволяють розглядати її як максимально повне джерело до реконструкції ідеальної складової емоційного світу і, зокрема, погляду на гнівні емоції саме печерської спільноти. Так, багато учасників описуваних подій, інформатори, які передавали розповіді про героїв, автори, крізь призму сприйняття яких переломлювалися реальні події та усні розповіді, редактори й переписувачі, від яких залежало – залишити чи ні в тексті повідомлення про гнів, додати нові чи ні – були представниками цієї спільноти. Це дозволяє характеризувати візію емоційного світу, і зокрема погляд на гнівні емоції, відображений у Києво-Печерському патерику, як такий, що належав печерській емоційній спільноті¹¹.

Ми використовуємо якісну археографічну публікацію Д. Абрамовича, в якій вміщено різночитання за чотирма редакціями, що передували Касіянівській П¹². Названа обставина дала можливість відстежити ті зміни, яких зазнали чи не зазнали згадки гнівних емоцій у процесі побутування пам'ятки.

Наукова новизна. У статті вперше комплексно досліджено погляд на гнів як один із аспектів візії емоційного світу печерської емоційної спільноти; детально розкрито сприйняття гніву монашою общиною Києво-Печерської обителі; набули подальшого розвитку наукові знання про Києво-Печерський патерик як цінне джерело до реконструкції світу ідей середньовічної доби.

Аналіз досліджень і публікацій. До нашого дослідження дотичними є студії, пов'язані з Києво-Печерським патерикум як важливим історичним джерелом для реконструкції ідеального та реального світу середньовічної доби. Цей історіографічний напрям патерикознавчих досліджень починався з праць В. Яковлева (розглянуто перший оригінальний отечник як такий, що відображає побутові аспекти, а також ментальні уявлення доби); дисертації Д. Абрамовича (означено два діаметрально протилежні підходи до оригінальної агіографії періоду Русі з підтримкою того із них, який розглядає її як скарбницю історично-побутового та народно-поетичного змісту. Дослідники, твердження яких наводить Д. Абрамович, неодноразово вказували на потенціал житій для вивчення поглядів, способу мислення людей середньовічної доби. Сам текстолог накреслив низку аспектів, пов'язаних із киево-руською дійсністю, які піддаються реконструкції за матеріалами отечника Печерського монастиря. Однак емоційний світ у цьому переліку відсутній)¹³. Знаковою стала праця емігрантського історика культури Г. Федотова, який через Києво-Печерський патерик дослідив феномен святості на східнослов'янських теренах¹⁴. Представники радянської історіографії звертали увагу на загальні відомості про Русь (О. Вакуліна¹⁵), будівництво храмів (М. Воронін¹⁶), уявлення про ворога людського роду (Т. Волкова¹⁷), представлені в тексті першого оригінального отечника. В. Адріанова-Перетц відзначила потенціал агіографічних текстів і першого вітчизняного отечника у відтворенні реального внутрішнього світу людини епохи Русі¹⁸. Сучасний історіографічний етап (з поч. 1990-х рр.) характеризується зверненням до проблем, пов'язаних із суто духовною та церковно-релігійною сферою, а також залученням отечника до апробації новітніх напрямів європейської історіографії на східнослов'янських матеріалах. В. Горський намагався з'ясувати, у тому числі за текстом Києво-Печерського патерика, яким був образ святості й моральний ідеал у культурі українського Середньовіччя. Дослідник висловлює цінне твердження про те, що хоча Києво-Печерський патерик створювався під впливом перекладної патерикової літератури й писання про святих отців Єгипту та Палестини залишили свій відбиток в образі святості, «вितвореному» в Печерському отечнику, «тут не було простого повторення ідей, що їх містила перекладна література». В. Горський демонструє цінність Києво-Пе-

¹⁰ Нікітенко М. Небо на землі... С. 81.

¹¹ Козак Н.С. Проблеми вивчення агіографічної пам'ятки: ідентифікація чи інтерпретація «історичного факту»? *Могиланські читання 2010 р.*: Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2011. С. 64–65.

¹² Києво-Печерський патерик. 280 с.

¹³ Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург: Тип-я Имп. АН, 1902. С. 184–204.

¹⁴ Федотов Г. Святые Древней Руси (X–XVII ст.). Париж: YMCA-PRESS, 1989. С. 32–60.

¹⁵ Вакулина Е.Н. Известия Киево-Печерского патерика о Древней Руси. *Вопросы истории*. 1986. № 9. С. 174–178.

¹⁶ Воронин Н.Н. Политическая легенда в Киево-Печерском патерике. *Труды отдела древнерусской литературы* (далі – ТОДРЛ). Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. Т. 11. С. 96–103.

¹⁷ Волкова Т.Ф. Художественная структура и функции образа беса в Киево-Печерском патерике. *ТОДРЛ*. Ленинград: Наука, 1979. Т. 33. С. 228–237.

¹⁸ Адріанова-Перетц В.П. Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси. *ТОДРЛ*. Москва–Ленинград: Наука, 1964. Т. 20. С. 41–71.

черського патерика як джерела, що відображає процес формування руського ідеалу святості¹⁹.

На основі матеріалу отечника В. Ричка здійснив реконструкцію повсякденного життя монастирів Київської Русі, зокрема Печерської обителі²⁰. Протоіерей Валерій Клименко звертається до Києво-Печерського патерика як до джерела, що відображає історію розвитку й утвердження Православної Церкви на Русі та церковні взаємозв'язки з іншими православними Церквами та країнами²¹. М. Башликова приділила увагу зображенню духовних випробувань у Києво-Печерському патерику. Вивчаючи закономірності висвітлення цієї проблеми в тексті Патерика, дослідниця розкрила цілий комплекс уявлень, пов'язаних із духовними випробуваннями: уявлення про причину того, що відбувається; про правильне та неправильне перенесення випробувань, боротьби з ними; про позбавлення від них як порятунку Богом після молитов; життя подвижника після подолання випробування²².

Числові символи Патерика присвячені розвідки В. Кириліна²³, М. Нікітенко²⁴. Семантику жестів у руських джерелах (Повісті вірменних літ, Студійському Уставі та Києво-Печерському патерику) розглядає Д. Голубовський²⁵.

Наведений огляд праць, автори яких зверталися до Києво-Печерського патерика як до історичного джерела, дозволяє зробити висновок про інформаційний потенціал першого оригінального отечника для реконструкції реальної та ідеальної складової середньовічної дійсності.

Щодо відображення гніву в тексті Отечника, то єдиним дослідженням з цієї проблематики можемо назвати працю літературознавця А. Дьоміна. Автор зауважує, що в Житті прп. Феодосія гнів був властивий лише світським особам, наприклад, батькам преподобних, князям; прп. Феодосій, навпаки, ніколи не гнівався. Такий соціальний розподіл деяких почуттів дослідник характеризує як архаїчний.

Об'єктом нашої розвідки виступають вербальні репрезентації (номінації) гніву в тексті Києво-Печерського патерика.

Предметом дослідження є візія гніву в оригінальному Отечнику, що включає в себе світоглядні уявлення, поведінкові моделі та ціннісні орієнтири печерського монашества.

Метою статті є комплексний аналіз візії гніву, притаманної печерській емоційній спільноті та відображеної у тексті Києво-Печерського патерика.

Вона конкретизується такими **завданнями**:

- 1) виявити в тексті Києво-Печерського патерика всі наявні згадки гніву;
- 2) проаналізувати віднайдені повідомлення;
- 3) класифікувати їх за носіями гніву;
- 4) з'ясувати актуальні обставини його прояву, встановити ступінь актуальності, віднайти контекст різних структурних частин джерела, творів різних авторів; порівняти згадки в різних редакціях Патерика;
- 5) виявити цінності печерської спільноти, засвідчені обставинами повідомлень про гнів;
- 6) встановити оціночне ставлення чернечої общини Києво-Печерського монастиря до гніву;
- 7) виявити ментальні моделі печерської спільноти, пов'язані з аналізованою емоцією;
- 8) проаналізувати Ліствицю прп. Іоанна Синайського, зокрема «Слово 8-е», з огляду на відображення проблеми гніву.

Методологічними засадами дослідження є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності. У роботі використано низку методів, серед них – аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, нарративний, ретроспективний, історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-системний, термінологічного аналізу, інтерпретаційний, контент-аналізу.

¹⁹ Горський В.С. Святи Київської Русі. Київ: Абрис, 1994.

²⁰ Ричка В.М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 48–56.

²¹ Клименко В., протоіерей. Русско-византийские (церковные) отношения по Киево-Печерскому патерику. *Могиланські читання* / Упор. В. Рекеди. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1999. С. 69–72.

²² Башликова М.Е. Изображение искушений в Киево-Печерском патерике. *Могиланські читання 2003* / Упор. С. Кролевец та ін. Київ: Віпол, 2004. С. 45–51.

²³ Кириллин В.М. Символика чисел в литературе Древней Руси (XI–XVI в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 321 с.

²⁴ Нікітенко М.М. Про вплив традиції ісихазму на розповідь Києво-Печерського патерика про прп. Миколу Святошу. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*. Мат. XV Міжнар. наук. конф. (29 травня – 3 червня 2017 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2017. С. 32–35.

²⁵ Голубовский Д.А. Невербальная коммуникация в древнерусских письменных источниках: опыт семантического анализа: дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Москва, 2009. 365 с.

3-поміж існуючих підходів до вивчення емоцій в історії нам видаються найбільш можливими для залучення до наших досліджень два з них. Перший, запропонований Пітером й Керол Стернзама, пов'язаний із емоціологією – існуючою в культурі нормативною системою емоційних уявлень, з якою співвідноситься так чи інакше індивідуальна емоційна поведінка²⁶. За такого підходу в центрі досліджень постають правила, які спричиняли прояв емоцій у суспільстві чи соціальних групах²⁷. Тобто йдеться про вивчення певного емоційного кодексу. Припускаємо, що останній може бути частиною ідеальної складової емоційного світу, яку ми маємо намір досліджувати. Гадаємо, що, з одного боку, специфіка Патерика допомагає побачити реалізацію нормативних ідеалів (якщо, звісно, з довірою ставитися до інформації нашого джерела), а з іншого – емоційний кодекс має самодостатню цінність.

Другим підходом є той, який обґрунтувала американська медієвістка Б. Розенвайн²⁸. Його суть полягає в дослідженні конкретної емоційної спільноти (соціальної або текстуальної: родини, монастиря, гільдії тощо), об'єднаної спільною системою відчуття²⁹. Вважаємо, що монаша община Києво-Печерської обителі XI–XVI ст. є такою спільнотою. Насамперед соціальною, адже між її представниками існували безпосередні зв'язки. Хоча названий нами часовий проміжок досить значний (охоплює п'ять століть), гадаємо, цілком припустимо говорити про печерську емоційну спільноту як щось цілісне та її візію емоційного світу як незмінну навіть упродовж такого суттєвого хронологічного відрізка. Наше припущення пов'язане з традиційністю монашеського життя, із тим, що досвід печерських отців передавався від покоління до покоління завдяки традиції духовного наставництва³⁰ та слідуванню взірцям, представленим отцями-сучасниками й тими, про кого чули з усної монастирської історії. Однак навіть за умови невиправданості такого аргументу, печерська спільнота точно є текстуальною спільнотою: згідно з Уставом, традиційними були церковні служби й читання, у тому числі позабогослужбові.

Щодо того, чи була названа спільнота емоційною спільнотою, тобто чи об'єднував її спільний погляд на емоційну сферу, вважаємо, здійснене дослідження підтвердило це припущення, про що скажемо у відповідних місцях розвідки.

При дослідженні візії інших емоцій у тексті Києво-Печерського патерика ми розглядали такі аспекти, як обставини та засвідчені ними цінності (де це було можливим), оцінки та інші ментальні моделі щодо тих чи інших проявів емоційного світу. Їм буде приділена увага й нині. Однак у нинішній розвідці додамо ще такий важливий аспект, як носії гнівних емоцій. Натомість потенційний (можливий, але не згаданий у тексті) та латентний (не вербалізований через відповідні номінації аналізованої емоції) гнів, як це досліджувалося при вивченні сліз і печалі, у пропонованій статті розглядатися не буде. Можливо, це стане предметом подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. У тексті Києво-Печерського патерика ми віднайшли 55 згадок гніву. Він вербалізований через лексеми, що позначають як сам емоційний стан («гнѣв», «ярость»), так і характеристику душевного стану героїв («гнѣвлив», «яръ», «напрасень»), а також дії, пов'язані з переживанням названої емоції («гнѣватися», «възьяритися») та із тим, що спричиняло її в інших («прогнѣвати»). За нашими підрахунками, це четверта за чисельністю емоція в оригінальному Отечнику (їй передують смуток і сльози, радість, страх).

Носії гнівних емоцій

П'ять разів у тексті повідомляється про гнів, який, очевидно, не можна назвати емоцією, але все ж вважаємо за доцільне написати про нього. Йдеться про **гнів Божий**. Із п'яти названих повідомлень – двічі він згаданий як можливий. Герої його бояться, тож діють правильно. Так, гнів Божий міг би відчутти на собі князь Ізяслав, ведучи несправедливу боротьбу з печерськими отцями через постриг святих Варлаама та Єфрема: «убоася гнѣва Божія»³¹. Також і прп. Феодор злякався, що зазнає гніву Божого через своє жалкування про милостиню: «убоася страхом великым гнѣва Божія»³². Тричі текст повідомляє про нещастя як прояв гніву Божого за гріхи. Такими були поразка християн на річці Альті

²⁶ Зорин А. История эмоций...

²⁷ Плампер Я. История эмоций / З англ. пер. Б. Матіяш. *Histor!ans*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1313-yan-plamper-istoriia-emotsii>.

²⁸ Rosenwein Barbara. Problems and Methods in the History of Emotions. *Passionsin Context: International journal for the history and theory of emotions*. 2010. № 1. URL: <http://www.passionsincontext.de/index.php?id=557>.

²⁹ Плампер Я. История эмоций...

³⁰ Lilienfeld Fairy. The spirituality of the early Kievan Caves Monastery. *California Slavic Studies*. 1993. Vol. 16. Oxford: University of California Press. P. 63–77.

³¹ Києво-Печерський патерик. С. 34.

³² Там само. С. 162.

(«гнѣвом Божіим побѣжени быша»³³), напад іноплеменників (очевидно, монголо-татар) на Руську землю («злоба наша Бога прогнѣва»³⁴), загибель коней і втрата майна посланим обкувати раку прп. Феодосія боярином Василем та його супутниками – через нарікання посланця («не разумѣ бывшаго гнѣва хулы его ради»). В останньому випадку винуватець гніву Господнього не зрозумів причини такої біди, яка їх спіткала, і ще більше поглибив свій гріх (з часом Божим Промислом він усвідомив свою привину й покався)³⁵.

Одного разу гнів, але із заперечною часткою – «не гнѣвашеся», – згадується стосовно до **Господа Ісуса Христа**³⁶. Ми виокремили це повідомлення. Ісус Христос є Боголюдиною, тобто Досконалим Богом та Досконалою Людиною, а отже, справедливо було б написати про цей гнів у контексті гніву Божого. Однак вважаємо, що в цьому повідомленні про гнів ідеться саме як про людський емоційний стан, який Спаситель, не дозволив Собі у відповідь на несправедливі обвинувачення, побиття, знущання, приниження. Цим Він показав людям приклад терпіння, правильного перенесення скорбот. І свт. Симон нагадає своєму духовному сину Полікарпу – представнику **монашествующих** – про цей Божественний взірєць.

Власне, гнів самого Полікарпа згадується, як нам здається, один раз. Так, Суздальський єпископ у Посланні до печерського чорноризця пише: «*Да днесь кротоць – и утро ярѣ и золь...*»³⁷ (до речі, на наш погляд, це повідомлення можна прочитувати як опис можливої ситуації, як те, що святий пише з метою уникнути подібної ситуації). Однак Полікарпу адресовані щонайменше ще три згадки гніву. Духовний отець просить не гніватися за докір від брата («ни скоро подвигнися на гнѣвъ»³⁸); берегти себе від пристрасті гніву: «не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу ... да и тебе сѣхранить Господь от всякого гнѣва»³⁹. Дві останні згадки наведені після історії про прп. Тита і Євагрія, які спочатку були духовними братами, а потім ворогували один із одним. У самій оповіді є ще три повідомлення про гнів. Так, зазначено, що Євагрій приймав святе Причастя у гніві («комкаше гнѣваася»⁴⁰). У такому само стані перебував і прп. Тит, і, важко занедужавши, побачив нечистих духів, які раділи його гніву («радующеся о гнѣвъ моем»), а святі Ангели плакали. Це видіння привело його до тьми, і він просив Євагрія простити його за гнів («прости мя, брате, Бога ради, яко гнѣвахся на тя»⁴¹).

У цьому ж Слові свт. Симон наводить дві цитати зі Святого Письма, важливі в контексті викриття гнівної пристрасті, її засудження й свідчення необхідності боротьби з нею: «Рече бо Господь: “всякъ, гнѣвааица на брата своего без ума, повинень естъ суду”», «Господь ... тѣй бо рече, да не зайдетъ солнце въ гнѣвъ вашем»⁴².

Згадується гнів і в контексті декількох інших повідомлень про монашествующих. Так, розгнівався прп. Феодор, вважаючи, що прп. Василій випробує його, і вигнав духовного брата («сѣ гнѣвом рече: “что мя искушаеши и почто смущаеши душу мою...”»⁴³). Братія, розпалена ворогом спасіння на гнів, вигнала з монастиря ігумена Стефана («Се же тако діаволь ражже их на гнѣвъ, якоже и от манастьря тощѣ отгнаша»⁴⁴).

Сім разів згадується гнів і в контексті повідомлень про прп. Феодосія. Однак далеко не завжди ідеться про те, що гнів мав місце. Навпаки, у тексті Житія (посередництвом трьох лексем) зазначається, що святий ігумен ніколи не гнівався: «николи же бо напрасенъ, ни гнѣвливъ, ни арѣ очима, но милосердѣ и тих, и милость имѣя къ всѣмъ»⁴⁵. Одна згадка гніву – це прохання автора Похвали святому ігумену: «не прогнѣвайся на мя грѣшнаго»⁴⁶. І лише три згадки стосуються, можливо, власне гніву. Останній був пов'язаний із гріхом ближніх: вигнанням із Києва Ізяслава Ярославича і узурпацією влади Святославом Ярославичем. Про цей «гнів» сказано, що князь дізнався «*преложение блаженаго Феодосіа яже от гнѣва*»⁴⁷ (прп. Феодосій, спостерігаючи неефективність викриття вчинків Святослава, вирішив змінити тактику: прохати князя повернути законного правителя). Відтак, у словах, звернених до святого ігумена, Святослав пояснював, що раніше не насмілювався

³³ Києво-Печерський патерик. С. 2.

³⁴ Там само. С. 93.

³⁵ Там само. С. 84.

³⁶ Там само. С. 100.

³⁷ Там само. С. 99.

³⁸ Там само. С. 100.

³⁹ Там само. С. 123.

⁴⁰ Там само. С. 122.

⁴¹ Там само. С. 123.

⁴² Там само. С. 123.

⁴³ Там само. С. 164.

⁴⁴ Там само. С. 77.

⁴⁵ Там само. С. 55.

⁴⁶ Там само. С. 94.

⁴⁷ Там само. С. 67.

прийти в монастир, думаючи «егда како гнѣваяся на мя...» На це прп. Феодосій смиренно відповів: «что бо, благый владыко, успѣть гнѣвъ нашъ еже на дрѣзжаву твою»⁴⁸. Варто зауважити, що цей гнів не описаний у тексті як бурхлива емоція чи взагалі як емоція. Швидше – як стан негативного ставлення святого ігумена до гріховних, негідних вчинків князів. Можливо провели певну паралель між гнівом святого ігумена та гнівом Божим, адже святі намагалися уподібнюватися Господу своїм життям.

Переважає більшість гнівних емоцій у тексті Києво-Печерського патерика стосується **мирян** – 31. Із них 17 (тобто більше половини) – князів. Так, князь Ізяслав гнівався на печерських отців через постриг без його дозволу боярина та каженика – свв. Варлаама та Єфрема: «увѣдавъ убо князь Ізяславъ бывшее о бояринѣ и о каженицѣ его, разгнѣвався зѣло», «со гнѣвомъ възрѣв на Никона». Княгиня, заступаючись за святих, просила чоловіка, не гніватися (на неї – ?) і послухати її: «послушай, господи, и не гнѣвайся»⁴⁹. Відтак у тексті йдеться про те, що після вигнання Ізяслава з Києва Святослав та Всеволод запросили прп. Феодосія на обід, а, отримавши відмову з викриттям їх злодіянь, не змогли розгніватися на святого: «не възмогоста прогнѣватися на нь». Та пізніше, коли київський стіл посів Святослав, і Печерський ігумен докоряв йому за гріх, князь все-таки розгнівався на нього так, що прп. Феодосію загрожувало навіть ув'язнення: «разгнѣвався зѣло и яко левъ рыкнувъ». Але при цьому він не дозволив у гніві заподіяти якоесь зло прп. Феодосію⁵⁰. Згодом, уже спілкуючись зі святим ігуменом і радіючи цьому спілкуванню, Святослав все ж не міг послухати його порад, будучи в гніві на старшого брата: «умлѣче, недоумѣя, что отлъщати къ сим, тольми бо бѣ его врагъ ражежегль гнѣвомъ на брата своего, яко ни слухомъ хотяше слышати»⁵¹. Згадується в тексті також гнів князя на одного з бояр: «Боярину бо нѣкоему въ гнѣвъ велицѣ бывшу от князя, яко мнози приходяще глаголаху ему, яко на заточеніе хочеть тя послати князь». Обставини не вказані. Важливим є те, що прп. Феодосій своєю молитвою порятував нещасного: «призоветь тя князь, и не имый гнѣва ни единого же на тя, но и пакы усторить тя въ свое мѣсто»⁵². Ростислав Всеволодович розгнівався на прп. Григорія Чудотворця за те, що старець прорік йому близьку кончину через потоплення у воді, а князь не повірив у це і вважав слова святого порожніми: «разгнѣвався князь», «от ярости»⁵³. Мстислав Святополкович гнівався на прп. Феодора та Василя, оскільки вони не відкрили йому місцезнаходження скарбу, а він не міг повірити, що вони справді не пам'ятають цього: «сѣ гнѣвомъ рече», «разгнѣвавжеся князь», «нестерпѣвъ обличенія, и шумень бѣвъ от вина, и възъярився»⁵⁴.

11 гнівних емоцій належать батькам святих Феодосія та Варлаама (із них 10 – матері прп. Феодосія і лише 1 – батькові прп. Варлаама). Переважно гнів матері стосувався самого сина, коли він чинив подвиги заради Господа («и многажды ей от великия ярости разгнѣватися на нь», «от ярости же и гнѣва многа», «тольми же бѣ гнѣвомъ одрѣжсима», «сыи гнѣвомъ одрѣжсима», «сѣ гнѣвомъ великимъ», «раждѣгъшиися на нь гнѣвомъ и сѣ яростию въставиши»). Але одного разу, дізнавшись, що Феодосій у печері, і отримавши відмову зустрітися, вона розгнівалася на прп. Антонія, вважаючи його винним у тому, що не може побачити сина («сѣ гнѣвомъ великимъ въпаше») ⁵⁵. Подібним був і гнів боярина Іоанна: на отців – через постриг і чернецтво Варлаама («ражѣжегься на ня гнѣвомъ сына своего ради»⁵⁶).

Поодинокі згадки стосуються польки, закоханої у прп. Мойсея Угурина, яку непохитність святого «на таку ярость подвиже»⁵⁷; іконописців-греків, що, побачивши немалі розміри Великої Печерської церкви, не бажали розписувати храм («Разгнѣвавши же ся»⁵⁸); а також христоробія з розповіді про прп. Аліпія (в останньому випадку гнів був припущенням, але не виявився насправді). Так, прп. Аліпій думав, що христоробець, якому святий іконописець через хворобу не зміг написати образ до свята, розгнівався і прислав свого майстра («мнѣвъ, яко разгнѣвався на нь господинѣ иконы и писца инога прислалъ естъ»). Однак, як виявилось, насправді все було абсолютно по-іншому: то Ангел Божий по вірі святого виконував замість нього, немічного, роботу⁵⁹.

⁴⁸ Києво-Печерський патерик. С. 68.

⁴⁹ Там само. С. 33–34.

⁵⁰ Там само. С. 66–67.

⁵¹ Там само. С. 69.

⁵² Там само. С. 75.

⁵³ Там само. С. 137.

⁵⁴ Там само. С. 169–170.

⁵⁵ Там само. С. 24–27, 30.

⁵⁶ Там само. С. 34.

⁵⁷ Там само. С. 144.

⁵⁸ Там само. С. 10.

⁵⁹ Там само. С. 178.

Обставини гніву

Одним із важливих аспектів візії емоцій є актуальні ситуації їх прояву. Ми класифікували 45 із 55 віднайдених у тексті згадок емоцій гніву, виходячи з 4 чинників (щодо 10 згадок, то текст, за нашими спостереженнями, не дає конкретної інформації, необхідної для класифікації). Це такі причини, як **дії без волі / всупереч волі носія влади (князів, батьків) (17), образа (16), гріховність (9), невинуваття очікувань (3)**. Перелік наведено в порядку від найчастіше згадуваних – до найменше згадуваних чинників, у дужках подано кількісний показник щодо кожного з них. З огляду на це, можна говорити про ступінь їхньої актуальності. Хоча вже сам факт згадки про гнів з тієї чи іншої причини вказує на певну актуальність, порівняно з тими, що не були згадані в тексті. Безперечно, цей аспект залежить також і від змісту самого твору. Про актуальність свідчить і той факт, що гріховність як призвідця гніву оприявнюється в текстах трьох авторів (прпп. Нестора, Симона, Похвали прп. Феодосію невідомого автора), особиста образа (у прпп. Нестора, Симона, Полікарпа), дії без волі / всупереч волі носія влади – у текстах прпп. Нестора і Полікарпа; невинуваття очікувань – у творах свт. Симона й Полікарпа. Лише дві згадки гніву зазнали змін в процесі редагування. Так, одне повідомлення про гнів Божий було відсутнє в Основній та Арсеніївській (тобто в перших двох) редакціях. У Житті прп. Феодосія в Успенському збірнику характеристики материнського гніву «многий» не було. Тобто підсилення емоційного стану з'явилося пізніше, починаючи від Арсеніївської редакції.

Цінності, засвідчені повідомленнями про гнів

Як негативна емоція, гнів є реакцією на невідповідність дійсності ідеалам (ідеалам тих, хто переживає цю емоцію), тож із аналізу ситуацій прояву гніву можна виявити істинні та неістинні цінності. Так, цінностями, як показує текст, були власна воля, честь особиста або роду, узгодження дій із волею князя. Однак оскільки гнів за трьох із чотирьох виявлених нами причин був негативно (зрідка нейтрально) маркованим, то й названі цінності були для печерської спільноти неістинними. Єдиним справжнім ідеалом, важливим для печерської спільноти, який відображений крізь призму повідомлень про гнів (гнів у зв'язку з гріховністю), є святість, слідування Божим заповідям. Це узгоджується із результатами, отриманими шляхом аналізу нерадінських та радінських емоцій.

Гнів в оцінках печерської спільноти

Ставлення спільноти Києво-Печерського монастиря до гніву можна встановити кількома способами. По-перше, негативні оцінки засвідчують наявні цитати зі Святого Письма: «Рече бо Господь: *“всякъ, гнѣвааися на брата своего без ума, повинень есть суду”*», «Господь ... *тѣй бо рече, да не зайдеть солнце въ гнѣвъ вашем*»⁶⁰; а також повчання свт. Симона: «*ни скоро подвигнися на гнѣвъ*»⁶¹, «*не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу*»⁶².

По-друге, таке ставлення можна зрозуміти зі святих прикладів. Насамперед – це взірець, поданий Господом Ісусом Христом, Який не гнівався, «*слышася “бѣсъ имаша”, по лицу біем и заушаем и оплеваем*»⁶³. Також і про прп. Феодосія сказано, що як ігумен він «*николи же бо напрасень, ни гнѣвливь, ни арѣ очима, но милосердѣ и тих, и милость имѣя къ всѣмъ*»⁶⁴.

По-третє, це зрозуміло, й виходячи з побажання свт. Симона, адресованого Полікарпу, щоб Господь зберіг духовного сина від усілякого гніву: «*да и тебе съхранить Господь от всякого гнѣва*»⁶⁵. Оскільки Суздальський єпископ бажає Полікарпу бути збереженим від цього, то, без сумніву, гнів є негативно маркованим.

По-четверте, на такі само оцінки вказує й негідне джерело походження таких емоцій. Так, свт. Симон повчав Полікарпа не лишати місця гнівному бісу: «*не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу*»⁶⁶. Із ворогом спасіння двічі пов'язується поява гніву в розповідях із Життя Феодосія: Святослав у відповідь на слова святого ігумена повернути київський стіл брату мовчав, не знаючи, що відповісти, «*тольми бо бѣ его врагъ ражежесгль гнѣвом на брата своего, яко ни слухом хотяше слышати*»⁶⁷; братія прп. Стефана була розпалена гнівом від ворога на свого ігумена: «*Се же тако дѣволъ ражже их на гнѣвъ*»⁶⁸.

⁶⁰ Києво-Печерський патерик. С. 123.

⁶¹ Там само. С. 100.

⁶² Там само. С. 123.

⁶³ Там само. С. 100.

⁶⁴ Там само. С. 55.

⁶⁵ Там само. С. 123.

⁶⁶ Там само. С. 123.

⁶⁷ Там само. С. 69.

⁶⁸ Там само. С. 77.

По-п'яте, на це вказують контексти низки згадок аналізованих емоцій, конкретно – результати, до яких ці емоції приводили. Гнів не давав князю Святославу почути настанову прп. Феодосія й повернути київський стіл брату – законному правителю⁶⁹. Наслідком гн-ву братії стало вигнання з Печерської обителі ігумена Стефана («*Се же тако діаволь ражже их на гнѣвъ, якоже и от манастыря тощѣ отгнаша*»⁷⁰). Розгнівавшись, прп. Феодор сказав жорстокі слова й прогнав прп. Василя⁷¹. Гнів став причиною досить жорстокого поводження матері прп. Феодосія зі своїм сином⁷². Полячка, гніваючись на прп. Мойсея, вирішила заморити голодом непокірного святого, який не відповідав взаємністю на її почуття⁷³. Гнів Ростислава Всеволодовича та Мстислава Святополковича привів до страшного гріха убивства монахів – преподобних Григорія, Феодора та Василя⁷⁴. Гнів став причиною тривалої ворожнечі, непримиримості, а відтак раптової смерті в гріху монаха Євагрія⁷⁵.

Позитивне сприйняття стосується лише гніву через гріх – гніву Господнього та гніву прп. Феодосія стосовно князівської міжусобиці⁷⁶. Таке ставлення ми припускаємо на підставі того, що перший належить найвищому Авторитету, а другий – святому і, як можна зрозуміти з контексту, є позитивною характеристикою героя.

Очевидно, різні оцінки гніву залежали від того, що приводило до нього, який він мав перебіг і які наслідки. Осуд гніву був пов'язаний із пристрастями, що його породжували, його немирним душевним станом і тими злими результатами, до яких він спричиняв.

Ментальні моделі, пов'язані з гнівом

На підставі того, що досить частими є згадки про гнів Божий і що цей гнів був праведним, припускаємо, що гнів у розумінні середньовічного соціуму та насамперед монашествової спільноти був прерогативою Господа. Вважаємо, це пов'язано із тим, що, будучи Безпристрасним і Безгрішним, Господь Єдиний може справедливо його проявляти.

Щодо гніву людського, про який Києво-Печерський патерик повідомляє значно частіше, то з тексту випливає, що, імовірно, єдино дозволеним для людей був той гнів, який уподібнювався до гніву Господнього, тобто гнів на гріх, на беззаконня, на те, що є неугоди Богом.

На підставі того, що більшість згадок гніву стосується князів (17), можна припустити, що в уявленні середньовічної людини гнів як сильна емоція співвідносився з носіями влади, імовірно, також із представниками вищих соціальних верств. Підтвердженням цієї думки є той факт, що багато інших героїв Патерика, про чий гнів повідомляється в тексті, відповідають названим характеристикам. Так, певну батьківську владу мали матір прп. Феодосія та отець блаж. Варлаама (нагадаємо, із ними пов'язані 11 номінацій гніву). До того ж, вони належали до вищих верств суспільства. Батько блаж. Варлаама був боярином. Мати прп. Феодосія – вдовою князючого чиновника, можливо, тіуна⁷⁷. Про полячку, яка закохалася у прп. Мойсея Угрина, сказано, що вона була «*от великих*»⁷⁸. Христолюбець, який замовив святому печерському іконописцю намісну ікону до свята, імовірно, також належав до заможних людей, оскільки, як можна зрозуміти з тексту, мав домову церкву. Прп. Феодосій був носієм духовної влади (його стосуються 7 згадок, у тому числі тих, що вказують на відсутність гніву в святого ігумена).

У кількох повідомленнях Києво-Печерського патерика гнів пов'язується із ворогами спасіння, двічі сказано про розпалювання ворогом гніву⁷⁹. Цілком можливо, що це негативне джерело розумілося в усіх випадках прояву гніву. Про це може свідчити одне з щойно названих повідомлень⁸⁰. Але попри все, участь волі людини, на наш погляд, не заперечується. Так, свт. Симон, повчаючи Полікарпа не гніватися, пише: «*не дай же мьста гнѣвливому бѣсу*»⁸¹. Тобто від людини залежало – впустити у своє серце ворога чи ні. Збереження від гніву пов'язується із Господом⁸².

⁶⁹ Києво-Печерський патерик. С. 69.

⁷⁰ Там само. С. 77.

⁷¹ Там само. С. 164.

⁷² Там само. С. 24–27.

⁷³ Там само. С. 144.

⁷⁴ Там само. С. 137, 170.

⁷⁵ Там само. С. 122–123.

⁷⁶ Там само. С. 2, 34, 84, 93, 162, 67–68.

⁷⁷ Жиленко І.В. Преподобний Феодосій Печерський: джерела і матеріали / Київська духовна академія і семінарія, НКПІКЗ. Київ: Фенікс, 2015. С. 563.

⁷⁸ Києво-Печерський патерик. С. 142.

⁷⁹ Там само. С. 69, 77, 122, 123.

⁸⁰ Там само. С. 123.

⁸¹ Там само. С. 123.

⁸² Там само. С. 123.

Із тексту також можна зрозуміти неприйнятність здійснення Євхаристії та причащення Святих Тіла й Крові Господніх у гніві (так чинили прп. Тит і Євагрій)⁸³.

Ліками проти гніву названо смирення, проявом якого є земний поклон, прохання про прощення: «но пад поклонися брату до земля, глаголя: “прости мя, брате”»⁸⁴, «но скоро падь поклонися враждующему на тя...»⁸⁵ (таку семантику поклону припускає й Д. Голубовський⁸⁶).

У деяких випадках святість, праведність життя Божих угодників не давала іншим можливості прогніватися на них: «не възмогоста прогнѣватися на нь, видѣста бо его праведна суща и челоувѣка Божіа»⁸⁷.

Гнів міг бути різних ступенів: «тольми же бѣ гнѣвомъ одрѣжима»⁸⁸, «тольми бо бѣ его врагъ ражежегль гнѣвомъ»⁸⁹. З метою вираження значної сили емоційного стану використовувалися також відповідні слова: «зѣло», «вельми», «многый» «великий(-ая)» («от великия ярости»⁹⁰, «от ... гнѣва многа»⁹¹, «сѣ гнѣвомъ великымъ»⁹², «разгнѣвался зѣло»⁹³, «вельми разгнѣвался»⁹⁴, «вѣ гнѣвѣ велицѣ»⁹⁵). Примітно, що повідомлення про гнів у тексті досить часто не обмежується лише однією вербальною репрезентацією. Іноді для цього використовуються два чи три синонімічні слова. Очевидно, для вираження більшої сили емоційного стану («раждѣгъшися на нь гнѣвом и сѣ яростию вѣставши»⁹⁶, «от ярости же и гнѣва многа»⁹⁷) чи наголошення чесноти через його відсутність («николи же бо напрасень, ни гнѣвливь, ні арѣ очима, но милосердѣ и тих, и милость имѣя къ всѣмъ»⁹⁸).

Силу гніву засвідчують також дії, які супроводжують названий емоційний стан чи є його наслідком. Так, мати прп. Феодосія, гніваючись на те, що він носив поганий одяг, біла його⁹⁹. Наздогнавши сина, який вирушив у Святу Землю, від гніву великого «имъши за власы и поврѣже его на земли и своима попраше ногама» й додому вела його зв'язаного, наче злодія, а вдома біла його, будучи одержимою гнівом, доки мала сили, а відтак одягла йому на ноги кайдани¹⁰⁰. Після віднайдення сина, який втік в інше місто, щоб мати можливість творити Богоугодну справу випікання просфор, матір «влечаше біючи вѣ свой град»¹⁰¹. Коли ж вона побачила на одязі сина кров від вериг, то в гніві «растрѣза срачицю на нем и біючи отгъятъ желѣза от чреслъ его»¹⁰². Святослав Ярославич, розгнівавшись на викриття прп. Феодосія, «яко левъ рыкнувъ, и удари тою (епістолією – Л.П.) о землю»¹⁰³. Щодо того само князя сказано: «тольми бо бѣ его врагъ ражежегль гнѣвом, яко ни слухом хотяше слышати» слова прп. Феодосія про повернення київського столу законному правителю¹⁰⁴.

Варто зауважити, що повідомлення про гнів Божий ніколи не супроводжувалися подібними характеристиками, які б вказували на велику силу гніву, ступінь; гнів Божий ніколи не виражався посередництвом кількох лексем. Вважаємо, це може бути пов'язаним із Безпристрасністю Бога. Така емоційність можлива, лише коли йдеться про людський гнів.

Двічі зустрічається словосполучення, що передає всеохопність гніву: «бѣ гнѣвомъ одрѣжима», «сѣи гнѣвом одрѣжима»¹⁰⁵. Тут гнів (як у подібних випадках печаль) «репрезентується образом живої істоти, що має владу над суб'єктом»¹⁰⁶. Можливо, дієслова

⁸³ Києво-Печерський патерик. С. 122.

⁸⁴ Там само. С. 100.

⁸⁵ Там само. С. 123.

⁸⁶ Голубовский Д.А. Невербальная коммуникация в древнерусских письменных источниках... С. 100.

⁸⁷ Києво-Печерський патерик. С. 66.

⁸⁸ Там само. С. 25.

⁸⁹ Там само. С. 69.

⁹⁰ Там само. С. 24.

⁹¹ Там само. С. 25.

⁹² Там само. С. 26, 30.

⁹³ Там само. С. 33, 67.

⁹⁴ Там само. С. 67.

⁹⁵ Там само. С. 75.

⁹⁶ Там само. С. 27.

⁹⁷ Там само. С. 25.

⁹⁸ Там само. С. 55.

⁹⁹ Там само. С. 24.

¹⁰⁰ Там само. С. 25.

¹⁰¹ Там само. С. 26.

¹⁰² Там само. С. 27.

¹⁰³ Там само. С. 67.

¹⁰⁴ Там само. С. 69.

¹⁰⁵ Там само. С. 25.

¹⁰⁶ Там само. С. 119; Сироткина И.В. Языковые средства создания образности фразеологизмов, выражающих печаль, в русском и английском языках. Вестник ЧГПУ. 2012. № 1. С. 308.

виражають певну підневільність людини в тому, що вона сумує, вимушеність такого стану¹⁰⁷. Кілька разів зустрічається фраза, що вказує на полум'яний характер гніву: «раждьгышися на нь гнъвом»¹⁰⁸, «ражъжегыся на ня гнъвом»¹⁰⁹, «врагъ ражежегль гнъвом»¹¹⁰, «ражже их на гнъвъ»¹¹¹. Двічі зустрічається вираз із словом «подвигнути(-ся)»: «ни скоро подвигнися на гнъвъ»¹¹², «на таку ярость подвиже жену»¹¹³. У першому випадку однозначно йдеться про участь волі людини в цьому гніві.

Загалом у тексті Києво-Печерського патерика гнів, на наш погляд, має негативну конотацію, бо є негативною емоцією. Навіть гнів Божий та гнів святого ігумена, на нашу думку, варто класифікувати саме так, адже вони пов'язані з негативними явищами – людськими беззаконнями, є реакцією на невідповідність дійсності ідеалу святості.

Гнів у Ліствиці прп. Іоанна Синайського

Розглянемо особливості візії гніву в Ліствиці прп. Іоанна Синайського. Її автор був дуже шанованим на Русі святим. Так само добре відомим на наших землях був і його твір, «в монастирях він побутував буквально як посібник для подвижника»¹¹⁴. Згідно з прп. Іоанном, «життя ченця ... уявляли як безперервний підйом сходами духовного вдосконалення, що має 30 «етапів», на яких душа вчиться боротьбі з пороками, гріхами та пристрастями»¹¹⁵. Святий автор назване сходження «порівнює з досягненням “повноти віку Христового»»¹¹⁶. За доби Середньовіччя жоден великий слов'янський монастир не обходився без списків Ліствиці, рукописів її було багато. Нині відомо більше 500 списків пам'ятки, переважна більшість із яких написані в різних східнослов'янських скрипторіях¹¹⁷. Засвідчує знання Ліствиці й Печерський патерик¹¹⁸. Назване джерело використане в роботі за списком XIV ст.¹¹⁹

Про важливість безгнівності для монашествуючих та й взагалі для християн свідчить той факт, що в Ліствиці одне зі «Слів» (8-е) присвячене лагідності та безгнівності. Прп. Іоанн Синайський негативно характеризує та оцінює гнівні емоції, класифікуючи гнів як гріховну пристрасть¹²⁰. Він пише про те, що гнів згадує ненависть і бажає зла тому, хто роздратував: «ярость есть ... души безобразие»¹²¹. Гнівливість найбільше перешкоджає приходу Святого Духа¹²², а також може спалити ниву душі¹²³. Наявність гнівливого монаха серед братії є великою небезпекою для чернечої спільноти¹²⁴. Серед засобів боротьби з гнівом названо смирення («от обонънія смъренія въська горестъ и ярость погубльется»¹²⁵), як протилежне гніву. Безгнівливість та лагідність охарактеризовано як ворогів цієї пристрасті, її «навѣтник же ... нарицается смъреномудріе»¹²⁶.

Тобто в монашеській традиції православного Сходу, репрезентованій через Ліствицю, гнів також мав вкрай негативні оцінки. А отже, богослов'я печерської спільноти базувалося у своїй візії гнівних емоцій на східнохристиянській традиції.

Висновки. Отже, у результаті аналізу 55 віднайдених вербальних репрезентацій гнівних емоцій встановлено такі аспекти візії гніву, відображеної в Києво-Печерському патеріку.

Актуальними причинами його прояву (всього ми виділили 4) були: дії без волі / всупереч волі носія влади (князів, батьків), образа, гріховність, невиправдання очікувань. Акту-

¹⁰⁷ Києво-Печерський патерик. С. 6, 49, 121.

¹⁰⁸ Там само. С. 27.

¹⁰⁹ Там само. С. 34.

¹¹⁰ Там само. С. 69.

¹¹¹ Там само. С. 77.

¹¹² Там само. С. 100.

¹¹³ Там само. С. 144.

¹¹⁴ Нікітенко М. Небо на землі... С. 348.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само. С. 349.

¹¹⁷ Попова Т.Г. Славяно-русская рукописная традиция Лествицы Иоанна Синайского: автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. филолог. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык». Москва, 2011. С. 3.

¹¹⁸ Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском патерике... С. 178, 182; Києво-Печерський патерик. С. 101, 118, 161.

¹¹⁹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. 301 (ЦАМ КДА). № 145 П. 261 арк. (далі – Ліствиця Іоана Синайського).

Автори Патерика, вочевидь, були знайомі з текстом Ліствиці в найранішому слов'янському перекладі – преславському (X–XI ст.). Текст аналізованого списку належить до болгарського варіанту болгарської редакції афонського перекладу, що є пізнішим (1360-ті рр.).

¹²⁰ Ліствиця Іоана Синайського. Арк. 85.

¹²¹ Там само. Арк. 82 зв.

¹²² Там само. Арк. 83 зв.

¹²³ Там само. Арк. 82 зв.–83.

¹²⁴ Там само. Арк. 84 зв.–85.

¹²⁵ Там само. Арк. 82 зв.

¹²⁶ Там само. Арк. 87.

альність підтверджена тим, що, як правило, ці згадки стосуються різних ситуацій, зустрічаються в різних текстах і в різних авторів. Вважаємо, що названі чинники відображають як уявлення печерської емоційної спільноти про потенційні ситуації вияву гніву, так і реальні прояви.

Повідомлення про гнів засвідчують такі неістинні (тобто ті, які не схвалювалися) для спільноти Києво-Печерського монастиря цінності, як власна воля, честь особиста або роду, узгодження дій із волею князя; а також правильний для печерян ідеал святості та благочестя.

Як правильний сприймався, очевидно, гнів через гріх та беззаконня. Але в більшості випадків цей емоційний стан негативно сприймався печерською спільнотою, що узгоджується з християнською традицією (у тексті наведені цитати зі Святого Письма). Його спричиняли пристрасті егоїзму, марнославства, честолюбства тощо. Він призводив до негативних наслідків: жорстокості, вбивства, смерті в гріху. Особливо засуджувалося тривале перебування в гніві, а також священницьке служіння й причащення Святих Дарів у такому негідному стані.

На основі аналізу патерикових повідомлень ми зробили припущення про те, що в уявленні людини українського Середньовіччя гнів був прерогативою Бога. Єдино дозволеним людським гнівом був гнів на гріх. Гнівні емоції співвідносилися з носіями влади, представниками вищих верств соціуму.

Хоча нерідко гнів пов'язується із ворогами спасіння, вирішальною все ж визнається воля людини. Тож Києво-Печерський патерик називає і ліки проти нього – смирення, подаючи етичні норми: земний поклон та прохання про прощення.

Богослов'я печерської спільноти базувалося в своїй візії гнівних емоцій на східнохристиянській традиції.

Перспективами дослідження є аналіз перекладних та оригінальних пам'яток досліджуваної доби на предмет відображення гніву й зіставлення їх із результатами нинішньої розвідки. Важливою буде також спроба віднайдення потенційних та латентних повідомлень про гнів у тексті Києво-Печерського патерика.

Таблиця 1
Обставини гніву в Києво-Печерському патерикун*

Обставини	Цитати
Дії без волі / всупереч волі носія влади (князів, батьків) (17)	и многажды ей от великия ярости разгнѣватися на нь ²⁴ ** от ярости же и гнѣва многа ²⁵ тольми же бѣ гнѣвомъ одръжима ²⁵ сьи гнѣвом одръжима ²⁵ сь гнѣвомъ великимъ ²⁶ раждѣгыши на нь гнѣвом и съ яростию вѣставши ²⁷ сь гнѣвомъ великимъ ³⁰ ражежегься на ня гнѣвом ³⁴ разгнѣвася зѣло ³³ со гнѣвом възрѣв ³³ еще гнѣвающюся ³⁴ не гнѣвайся ³⁴ сь гнѣвом рече ¹⁶⁹ нача гнѣватися ¹⁸⁶
Образа (16)	не гнѣвашеся ¹⁰⁰ ни скоро подвигнися на гнѣвъ ¹⁰⁰ тольми бо бѣ его врагь ражежегль гнѣвом ⁶⁹ не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу ¹²³ о гнѣвъ моем ¹²³ гнѣвахся на тя ¹²³ комкаше гнѣваася ¹²² не възмогоста прогнѣватися на нь ⁶⁶ разгнѣвася зѣло ⁶⁷ гнѣвъ ⁶⁷ вельми разгнѣвался ⁶⁷ разгнѣвавжеся ¹⁷⁰ възъярився ¹⁷⁰ разгнѣвася князь ¹³⁷ от ярости ¹³⁷ сь гнѣвом рече ¹⁶⁴

Обставини	Цитати
Гріховність (9)	гнѣвом Божіим побѣжени быша ₂ убоася гнѣва Божіа ₃₄ не разумѣ бывшаго гнѣва хулы его ради ₈₄ злота наша Бога прогнѣва ₉₃ не прогнѣвайся на мя грѣшнаго ₉₄ убоася страхом великым гнѣва Божіа ₁₆₂ яже от гнѣва ₆₇ како гнѣваяся ₆₈ гнѣвъ нашъ ₆₈
Невиправдання очікувань (3)	Разгнѣвавъши же ся ₁₀ на таку ярость подвиже жену ₁₄₄ разгнѣваяся на нь ₁₇₈
Не встановлені обставини (10)	николи же бо напрасень, ни гнѣвливъ, ні арѣ очима, но милосердѣ и тих, и милость имѣя къ всѣмъ ₅₅ въ гнѣвъ велицѣ бывшу от князя ₇₅ не имый гнѣва ни единого ₇₅ раже их на гнѣвъ ₇₇ Да днесь кротокъ – и утро ярѣ и золь ₉₉ всякъ, гнѣвааися на брата своего без ума, повинень есть суду ₁₂₃ да не зайдетъ солнце въ гнѣвъ вашемъ ₁₂₃ да и тебе съхранитъ Господь от всякого гнѣва ₁₂₃

* Таблиця складена автором за даними джерела: Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д.І. Абрамович. Київ: Час, 1991. 280 с.

** Тут і далі число вказує номер сторінки джерела.

Таблиця 2
Порівняння редакцій Києво-Печерського патерика*

Редакції				
Касіянівська II	Основна / Успенський збірник	Арсеніївська	Феодосіївська	Касіянівська I
гнѣвом Божіим ^{**}	+	+	+	+
Разгнѣвавъши же ся ₁₀	+	+	ся – немає	+
и многажды ей от великия ярости разгнѣватися на нь ₂₄	+	+	Х	+
от ярости же и гнѣва многа ₂₅	многа – немає	+	Х	+
тольми же бѣ гнѣвомъ одрѣ- жима ₂₅	+	+	Х	+
сьи гнѣвом одрѣжима ₂₅	сьи – немає	сьи – немає	Х	+
сь гнѣвомъ великым ₂₆	+	+	Х	+
раждѣгышися... гнѣвом и съ яростию въставши ₂₇	раждѣгышися	+	Х	+
сь гнѣвомъ великым ₃₀	+	+	Х	+
разгнѣваяся зѣло ₃₃	+	+	Х	+
со гнѣвомъ възрѣв ₃₃	+	+	Х	+
гнѣвающюся ₃₄	+	–	Х	+
не гнѣвайся ₃₄	+	+	Х	+
гнѣва Божіа ₃₄	+	+	Х	+
ражежегься на ня гнѣвом ₃₄	+	+	Х	+
николи же бо напрасень, ни гнѣвливъ, ні арѣ очима ₅₅	не бо николи бѣ напраснь... ярѣ	не бо николи бѣ напрасно... ярѣ	Х	ярѣ
не възмогоста прогнѣватися на нь ₆₆	+	+	Х	+
разгнѣваяся зѣло ₆₇	+	+	Х	+
гнѣвъ ₆₇	+	+	Х	+
вельми разгнѣвался ₆₇	+	+	Х	+
от гнѣва ₆₇	+	+	Х	+
како гнѣваяся ₆₈	+	+	Х	+
гнѣвъ нашъ ₆₈	+	+	Х	+
тольми бо бѣ его врагъ раже- жегль гнѣвом ₆₉	раждѣгль	раждѣгль	Х	+
въ гнѣвъ велицѣ бывшу от князя ₇₅	сущу	сущу	Х	+

Редакції				
Касіянівська II	Основна / Успенський збірник	Арсеніївська	Феодосіївська	Касіянівська I
не имый гнѣва ниединог ₇₅	+	+	X	+
раже их на гнѣвь ₇₇	+	+	X	+
не разумѣ бывшаго гнѣва ху- лы его ради ₈₄	X	X	X	+
злота наша Бога прогнѣва ₉₃	X	прогнѣви	X	+
не прогнѣвайся на мя грѣш- наго ₉₄	X	на мя грѣшнаго – немає	X	+
днесь кротокъ – и утро ярѣ и золь ₉₉	+	X	X	+
не гнѣвашеся ₁₀₀	+	X	X	+
ни скоро подвигнася на гнѣвь ₁₀₀	+	X	X	+
комкаше гнѣваася ₁₂₂	+	+	+	+
гнѣвахся на тя ₁₂₃	+	+	+	+
о гнѣвь моем ₁₂₃	+	+	+	+
всякъ, гнѣвааися на брата сво- его без ума, повинень естъ су- ду ₁₂₃	+	+	–	+
не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу ₁₂₃	+	X	X	+
да и тебе съхранить Господь от всякого гнѣва ₁₂₃	+	X	X	+
да не зайдетъ солнце въ гнѣвь вашем ₁₂₃	+	+	+	+
разгнѣвася ₁₃₇	+	+	+	+
от ярости ₁₃₇	+	+	+	+
на такую ярость подвиже же- ну ₁₄₄	+	+	+	+
гнѣва Божіа ₁₆₂	–	–	+	+
съ гнѣвом рече ₁₆₄	+	+	+	+
съ гнѣвом рече ₁₆₉	+	+	+	+
разгнѣвавжеся ₁₇₀	+	+	+	+
възярився ₁₇₀	+	+	+	+
разгнѣвася на нь ₁₇₈	+	+	X	+
нача гнѣватися ₁₈₆	+	+	поча	+

* Таблица складена автором за даними джерела: Кисво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д.І. Абрамович. Київ: Час, 1991. 280 с.

** Тут і далі число вказує номер сторінки джерела.

References

- Bashlykova, M. (2004). Izobrazhenie iskushenij v Kievo-Pecherskom paterike [Image of trials in the Kiev-Pechersk Patericon]. *Mogilyanski chitannya 2003 – Mohyla readings 2003*, P. 45–51.
- Golubovskij, D. (2009). Neverbalnaya kommunikacziya v drevnerusskikh pismennykh istochnikakh: opyt semanticheskogo analiza [Non-verbal communication in ancient Rus written sources: experience of semantic analysis]. Moscow, Russia.
- Kirillin, V. (2000). Simvolika chisel v literature Drevnej Rusi (XI–XVI v.) [Symbolism of numbers in the literature of Ancient Rus (11th–16th c.)]. Sankt-Peterburg, Russia.
- Klimenko, V., archpriest. (1999). Russko-vizantijskie (czerkovnye) otnosheniya po Kievo-Pecherskomu pateriku [Russian-Byzantine (church) relations according to the Kyiv-Pechersk Patericon]. *Mogilyanski chitannya – Mohyla readings*, P. 69–72.
- Kozak, N. (2011). Problemy vyvchennia ahiohrafichnoi pamiatky: identyfikatsiia chy interpretatsiia «istorychnoho faktu»? [Problems of studying a hagiographic monument: identification or interpretation of a «historical fact»?]. *Mohylianski chytannia 2010 – Mohyla readings of 2010*, P. 60–72.
- Kryzhanivska, V. (2011). Aron Yakovyh Hurevych ta osnovni problemy istorychnoi antropologii [Aron Yakovyh Gurevich and the main problems of historical anthropology]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. Istoriia – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv national university. History*, 106, P. 35–38.
- Nikitenko, M. (2017). Pro vplyv tradytsii isykhazmu na rozpovid Kyievo-Pecherskoho pateryka pro prp. Mykolu Sviatoshu [On the influence of the hesychasm tradition on the story of the Kyiv-Pechersk Patericon about St. Mykola Svyatosh].
- Nikitenko, M. (2022). Nebo na zemli: vid Alfy do Omehy. Fenomen Spasinnia-osviachennia v Kyievo-Pecherskomu monastyri (davnoruska doba) [Heaven on earth: from Alpha to Omega. The phenomenon of Salvation-sanctification in the Kyiv-Pechersk Monastery (ancient Rus era)]. Kyiv, Ukraine.

Popova, T. (2011). Slavyano-russkaya rukopisnaya tradiciya Lestviczy Ioanna Sinajskogo [Slavic-Rus manuscript tradition of the Ladder of John of Sinai]. Moscow, Russia.

Rychka, V. (1995). Povsiakdenne zhyttia monastyriiv Kyivskoi Rusi [Everyday life of the monasteries of Kyivan Rus]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 48–56.

Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii [Introduction to history]. Kyiv, Ukraine.

Zhylenko, I. (2015). Prepodobnyi Feodosii Pecherskyi: Dzherela i materialy [Venerable Theodosius of Pechersky: Sources and materials]. Kyiv, Ukraine.

Петрушко Людмила Анатоліївна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (вул. Володимирська, 62, м. Київ, 01601, Україна).

Petrushko Liudmyla – candidate of historical sciences, research fellow of the department of codicology and codicography, institute of manuscript, Vernadsky national library of Ukraine (62 Volodymyrska Str., 01601, Kyiv, Ukraine).

E-mail: liudmyla1991@ukr.net

«DO NOT LET THE SUN GO DOWN IN YOUR ANGER»: THE VISION OF ANGER IN THE KIEV-PECHERSK PATERIKON

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the vision of anaer inherent in the Pechersk emotional community and reflected in the text of the the Kiev-Pechersk Paterikon. The methodology of the study is to apply methods of analysis, synthesis and generalization, classification and systematization, induction and deduction, narrative, retrospective, historical-comparative, historical-chronological, historical-systemic, terminological analysis, interpretive, content analysis and methods of emotional history.

Scientific novelty. The article makes the first attempt at a comprehensive analysis of the vision of anaer of the Pechersk community recorded in the text of the Kiev-Pechersk Paterikon. **Conclusions.** 4 actual circumstances of the manifestation of anaer have been established: actions without will/against the will of the bearer of power (princes, parents); insult; sinfulness; failure to meet expectations. Reports of anaer testify to such false values for the Pechersk community as one's own will, personal or family honor, the alignment of actions with the will of the prince; as well as the correct ideal of holiness and piety for the Pechersk fathers. Obviously, anaer due to sin and lawlessness was perceived as correct. In most cases, this emotional state was negatively perceived by cave community, which is consistent with the Christian tradition. Anaer was caused by the passions of selfishness, vanity, ambition, etc. It led to negative consequences. Especially condemned was a long stay in anaer, as well as priestly service and communion of the Holy Gifts in such an unworthy state. In the minds of Ukrainian medievalists, anaer was probably the prerogative of God. The only permitted human anaer was anaer at sin. Anaer emotions were associated with bearers of power, representatives of the higher strata of society. Although anaer is often associated with the enemies of salvation, the will of a person is still recognized as decisive. The medicine against it is humility (bowing to the ground, asking for forgiveness).

Key words: history of emotions, emotional world, Kiev-Pechersk Paterikon, anger, mental models, values, circumstances, evaluations.

Дата подання: 17 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 14 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петрушко, Л. «Да не зайдет солнце в гнѣве вашем...»: візія гніву в Києво-Печерському патеріку. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 135–149. DOI: 10.58407/litopis.230412.

Цитування за стандартом APA

Petrushko, L. (2023). «Da nie zaidiet solntse v hnievie vashem...»: viziia hniivu v Kyievo-Pecherskomu pateriyku [“Do not let the sun go down in your anger”: the vision of anger in the Kiev-Pechersk Paterikon]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 135–149. DOI: 10.58407/litopis.230412.

